

## Cárok, kortársak, tanulságok<sup>1</sup>

Vannak olyan kötetek, amelyeknek nehéz volna alcímet találni azon egyszerű oknál fogva, hogy a főcímben sikerül megragadni a lényegét. Szvák Gyulának a Klaniczay Gábor és Szijártó M. István által szerkesztett *Mikrotörténelem* című sorozatában megjelent tanulmánykötete nemcsak a címével kelti fel az olvasó figyelmét, hanem egyúttal a tanulmányok módszertani keretét is kijelöli. Ahogyan a bevezető tanulmányból kiderül, a kötet oroszul megjelent változatát egy akadémikus méltatója is mikrohistoriográfiaként vagy historiográfiai antropológiaként határozta meg – pontosabban, Szvák Gyula már akkor is ezt a történetírást művelte, amikor az elnevezés még ki sem találtott.

A kötet a bevezető tanulmány mellett hat olyan írást tartalmaz, amelyek történeti keresztmetszetet adnak nemcsak a historiográfia – azon belül is az Iván- és a Péter-kép változásairól –, hanem a szerző tudományos gondolkodásának fejlődéséről, a történelemszabó szubjektív értékeléséről is. A rendszerváltás után hirtelen divat lett mindent kidobni, ami kiérdemelte a régi, „marxista” történetírás bélyegét – és kétségtelenül sok szerző akad, aki legszívesebben örökre elsüllyesztené „kompromittáló” vagy annak kikiáltott munkáit. Szvák Gyula két tanulmányát válogatta bele a kötetbe az 1970-es évek végét és az 1980-as éveket felölelő időszakból – és mindkettő alátámasztja a szerző azon megállapítását, miszerint a magyar történetírás ebben az időszakban sikerrel lavírozott a nemzeti bezártság Szküllája és a nemzetközi állammarxizmus Kharübdiszé között, sőt lehetséges volt – legalábbis a késő kádári Magyarországon – úgy művelni a szakmát, hogy közben – ha nem is nyíltan, de a sorok között olvasva egészen biztosan – meg lehetett kérdőjelezni a hivatalos, marxista-leninista legitimációs ideológiát is – még hozzá nemcsak szamizdatokban, hanem a szakma vezető, tudományos folyóirataiban.

IV. Iván, aki a magyar történelemkönyvekben Rettegett Ivánként szerepel – holott a Groznij jelző pontos fordítása inkább Félelmetes –, igen alkalmas történelmi szereplője lett a mindenkori átértékelési hullámnak – és vele kezdődnek a szerző kalandozásai a mikrohistoriográfiával is. Iván az orosz középkor talán egyik legszínesebb – de kétségtelenül a legvéresebb – alakja. Miközben uralkodása első feléhez fényes győzelmek fűződnek – a Kazanyi és az Asztraháni Kánság meghódoltatása, a cári cím felvétele, óriási központosítási kísérlet –, végül mintha az őrület uralkodna el az uralkodón: a moszkvai vérengzés, az *opricsnyina*, a katonai vereségek és végül trónörökös fia meggyilkolása – mindez okozója lesz a szörnyű zűrzavar, a *szmuta* időszakának, és majdnem kockára teszi a birodalom létét, amelynek megerősítésén Iván annyit fáradozott. Ki volt tehát Iván? Szvák Gyula nem is feltétlenül erre a kérdésre keresi a választ – noha már akkor megállapítja, hogy Iván lelke nem volt egész-

<sup>1</sup> Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája*. Bp., L'Harmattan, 2019. 175 p. (Mikrotörténelem, 9.)

séges, amikor a pszichológiát még nagyon is óvakodtak segítségül hívni a marxista történések –, mint inkább azt a kérdést kutatja, hogyan változott az Iván-kép az orosz és a szovjet történetírásban, és mit mond el Oroszország mindenkori állapotáról az Iván-historiográfia.

Mivel magam nem vagyok Oroszország-kutató, mindössze három fontos mozzanatot emelek ki a szerző szövevényes elemzéséből. Az egyik a birodalmi történetírás hangsúlyozása. Az orosz államjogi iskola a központosított hatalom meglétét állítja az elemzés középpontjába, és abból igyekszik levezetni az értékelést. Ez korántsem csak az oroszokra jellemző, érdemes felhívni a figyelmet az USA nagyon is hasonló birodalmi történelemszemléletére és igényeire. Mint ahogyan a hidegháború sem csak a szovjet propagandát jelentette, a másik oldalon az általam már sokszor bírált totalitárius iskola „jelentkezett” mint tipikus hidegháborús ideológia. Az orosz/szovjet–amerikai párhuzamot még lehetne folytatni – többek között érdemes volna összevetni a két birodalom gyarmatosítási módszereit és eredményeit. Ezekre még visszatérünk.

A második mozzanat Szvák Gyulának az a tézise, hogy az orosz történetírás európai történetírás. Ma bizonyos érvelésekben Oroszország európai létét is szokás megkérdőjelezni – egyes szerzők egyenesen „ázsiai” kommunizmusról értekeznek, remélhetőleg nem lévén tisztában az érvelés goebbelsi gyökereivel. Egészen más – és az egész régiót érintő – problematika a kelet-európai fejlődés „különlegessége”. Nem meglepő, hogy éppen itt voltak a marxista gyökerű, magyar történetírói iskolának komoly nemzetközi eredményei, amelyekből ma szokás a marxizmust „kilúgozni” – mintha a világtörténet-iskola elképzelhető lenne a marxizmus mint módszer nélkül! Már Iván is hadakozott a gazdasági elmaradottság problémájával, ami aztán különösen markánsan jelentkezett I. Péter idejében, aki, mint mindent, ezt is erőszakos úton igyekezett orvosolni.

És végül a harmadik mozzanat: az elkerülhetetlen áthallás. Nem csak arról van itt szó, hogy Sztálin idejében lett Groznij az első számú „sztár”, aki még Pétert is megelőzte a hivatalos ikonográfiában – holott Iván kultuszának kiépítése, ahogyan a szerző korábbi munkájából is kiderül, jóval régebbi időkre és történetírói hagyományokra megy vissza. Sztálin csak azt nehezményezte, hogy Groznij nem számolt le az összes ellenségével, vagyis nem valósította meg a tökéletes terrort. A diktátor mindenesetre tanult a múlt hibáiból, és a nagy terror ideje alatt annyi kommunista esett áldozatul a sztálini üldöztetéseknek, amennyiről a cárok csak álmodhattak. Mégis vannak szörnyű párhuzamok: az *opricsnyina* idején a legújabb kutatások fényében a terror valójában kicsúszott irányítói kezéből és önjáróvá vált – és valóban, a sztálini terrort is így látják a „revizionista” történészek. Wendy Z. Goldman azt a fontos megállapítást teszi, hogy a sztálini terrort valójában széles körű demokratizálás előzte meg – sőt a munkásokat egyenesen arra biztatták, hogy jelentsék fel feljebbvalóikat. A kínai kulturális forradalom esetében is találunk ilyen „demokratizálási” kísérleteket – ami alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a demokratizálás nem mindig egyenlő a nagyobb progresszióval, sőt a terror előjele is lehet.

Iván kultuszának 20. századi „leleplezése” mindenesetre Sztálint és egész rendszerét is diszkreditálta. Nem véletlenül jelenhetett meg a *Cárok és kalandorok* Szvák Gyula tollából 1982-ben 80 ezer példányban: a szerző olvasmányos stílusa mellett ez az áthallás is szerepet játszhatott Groznij és utódai hazai sikerében. Szvák Gyula ítélete egyértelmű, mint ahogyan a kronológiai sorrendbe rendezett hat tanulmány is egységes gondolkodást, integráns tudóspályát mutat: még ha Iván sikeres uralkodást zárt volna is (ahogyan I. Péter tette), akkor sem igazolja semmi a fékevesztett terrort és az erőszakot – mint ahogyan Péter sem tudta civilizálni nemhogy nemzetét, de még saját magát sem.

Szvák Gyula felveti a kérdést: volt-e más fejlődési út, alternatíva az orosz történelemben? Itt jelenik meg egyetlen kritikám: a Nyugat fenyegetésének bizonyos mértékű alábecsülése. Miközben ez a Nyugat „civilizálta” az egész világot, a civilizáció zászlaja alatt kegyetlenül leigázott minden mást, ami az útjába került, legyen az India, az Oszmán Birodalom vagy az egykor oly dicsőséges Kína. Mao kegyetlensége nem pusztán egy örült diktátor véres szenvedélyéből fakadt, hanem egyfajta válasz volt a nyugati kapitalizmus kihívására – amelyben mindig benne rejtett a fenyegetés is. Hasonló lehet Sztálin megítélése: hiszen a nagy terror elképzelhetetlen a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás nélkül – amely nélkül viszont a Szovjetunió nem nyerhette volna meg a második világháborút. Ez, természetesen, nem igazolja, főként pedig nem menti Sztálin bűneit – viszont korlátozza azt a kérdést, hogy volt-e más alternatíva Oroszország számára.

Engem személyesen is szíven ütött a szerző pétervári mentorának sorsa: a rendszerváltást üdvözlő, végül még féltve őrzött bélyeggyűjteményét is eladni kényszerülő, „tipikus” orosz értelmiségi alakja, aki minden korban igyekezett megőrizni szakmai tisztességét – és végül az a kor mért rá halálos csapást, amelynek eljövételéről a brezsnyevi pangás entellektüeljei csak álmodozhattak a szűkös panellakások konyháiban. Kérdés, vajon adott-e, adhat-e a Nyugat valami „mást” ezeknek a reménykedő értelmiségieknek (még ha nyilván nem mérhető egy bélyeggyűjtemény eladása azoknak a tragédiájához, akik valóban mindenüket – munkájukat, lakásukat, családjukat is – elvesztették a rendszerváltás utáni „sokterápia” nehéz éveiben).

Miközben nincs érvényes válaszom arra a kérdésre, hogy van-e alternatíva nemcsak Oroszország, hanem egész Kelet-Európa számára, fakadhat-e más, mint autokrácia a relatív gazdasági elmaradottság talaján, az már talán könnyebb kérdés, hogy milyen szerepe lehet az értelmiségnek az autokráciák korában. Szvák Gyula megmutatja, hogy a történelem még akkor sem volt pusztán a politika szolgátlánya, amikor erre kifejezetten volt kormányzati akarat egy olyan államban, ahol hagyományosan az állam az egyetlen mecénás, és mondhatni, a tudomány ura. Kinek-kinek szabad döntése „átírni” legszemélyesebb emlékeit, vagy akár a történelmet – de ne feledjük: a történelem egykor ítél a történészek felett.

Bartha Eszter\*

\* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa és Történeti Ruszisztika Tanszék habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., Bartha.Aniko@btk.elte.hu).